

ОПОЗИЦІЯ «СВОЄ/ЧУЖЕ» ЯК КУЛЬТУРНА УНІВЕРСАЛІЯ

Статтю присвячено поясненню психологічного підґрунтя опозиції «своє/чуже» та аналізу її культурного змісту. Опозиція «свого/чужого» також аналізується в контексті проблематики виникнення можливих утруднень під час комунікації між представниками різних культур.

Шарлемань. Ова! Який жах! Я, правда, у житті своєму не бачив жодного цигана. Але я ще в школі проходив, що це люди страшні.

Ланцелот. Та ж чому?

Шарлемань. Це волоцюги по природі, по крові. Вони - вороги будь-якої державної системи, інакше вони осіли б де-небудь, а не бродили б туди-сюди. Їхні пісні позбавлені мужності, а ідеї руйнівні. Вони викрадають дітей. Вони всюди. Тепер ми геть очистились від них, але ще сто років тому кожен чорнявець мусив доводити, що в ньому немає циганської крові.

(Є. Шварц. «Дракон»)

Опозиція «своє/чуже»

Важливим проявом культури є відмежування нею свого простору від «зовнішньої» території поза рамками цієї культури і тим самим встановлення принципу основної опозиції «належності/неналежності» до світу даної культури. Одним із основних серед уявлень, що стосуються символічного простору культури, є поняття межі. Внутрішній простір визначається як «наше», «своє», «безпечне», «культурне» тощо на противагу «їх простору», «чужому», «ворожому», «небезпечному», «хаотичному», що відділяється від «свого» межею. І тим часом як життєво важливі процеси відбуваються виключно у своєму просторі, певні елементи культурної уяви від початку розташовані «зовні» [1]. Внутрішньокультурний семіозис ніби закінчується за межею культури. В такій якості яскраво проявляються властивості культури як знакової системи [2]. Таким чином, позакультурний простір може сприйматися зсередини культури як несеміотичний, тим часом як він є одночасно сферою чужої культури і чужої семіотики.

Проблема розбіжностей між різними культурами розпалювала допитливість давніх філософів завдо до появи етнопсихології як наукової дисципліни. Елементи етнопсихологічного знання - звертання до відчуття внутрішньої інакшості, різниці по духу (тобто в ментальній сфері) між різними народами - фіксувалися ще у працях античних авторів (Геродот, Гіппократ, Пліній Старший, Тацит, Страбон). Потягом останніх кількох десятиліть у дослідженні різних культур під впливом когнітивної та культурної психології важливим напрямком стали вивчення та аналіз структурної подібності світоглядних конструктів, що утворюються у ментальному світі представників однієї культури і в яких об'єктивується їхнє

розуміння речей. Цей факт пояснюється відносною спільністю у представників однієї культури досвіду аналогічних комунікативних ситуацій, мовного досвіду, соціалізації тощо. Культурно зумовлені концепти уможливають та полегшують комунікацію між людьми всередині культури, а також організують способи сприйняття (наприклад, особливості сприйняття кольору, відстані, руху, а також оцінки особистості, що можуть відрізнитися в різних культурах), уяви, мислення, запам'ятовування та відчуття членів цієї культури і фактично становлять специфіку культурної системи [3].

Спільні культурно зумовлені концепти мають відношення до образного, тобто допонятійного мислення. Образ є недостатньо визначеним конструктом. Індивіди мають образ світу своєї культури, який в їхній уяві є справжнім; це уявлення К. Боулдінг називає «суб'єктивним знанням про події та цінності». Воно варіюється від ясності до непевності, від вірогідності до неможливості, працює як фільтр для повідомлень зовні та значною мірою керує поведінкою; це уявлення походить від активного внутрішнього організуючого принципу подібно до гена чи певної даності, що організує ріст структур організму [4].

Культурно зумовлена світоглядна модель включає «внутрішній світ» культури та антисвіт, який знаходиться поза межами її смислових та нормативних ланцюжків. Кожна етнокультурна традиція віддає перевагу своїм родовим культурним цінностям у порівнянні із чужими, які для неї смислово порожні [5]. Наділення значенням своєї культури та заниження цінності іншої культури відображає прагнення групи утримати свою позитивну самооцінку; в даному контексті протиставлення за принципом належності до культури віддзеркалює опозицію ми/вони і в цьому сенсі є фундаментальним протиставлен-

ням двох світів. Образне відображення «іншого» світу присутнє в плані культурного космосу і є символом зустрічі двох різних культурних систем, фактом культурного непорозуміння [6].

Психологічний принцип протиставлення «свого/чужого»

Чужий може сприйматися як «ворожий», і тоді всі його прояви сприймаються як «позакультурні», небезпечні та негативні. Як свідчать дослідження дискурсу про чуже, чужий часто також описується як незрозумілий, «чудернацький» і такий, що викликає сміх. Характеристика чужих як дивакуватих та ірраціональних - дієва стратегія виключення (exclusion), якою послуговуються представники домінуючої культурної групи, котра сама себе бачить як нормальну та раціональну, що дає алію до особливості сприйняття взагалі [7], оскільки переміщення фігури чужинця до зони смішного позбавляє її, по-перше, серйозного статусу і, по-друге, не загрожує ідентичності самої «домінуючої» групи. Зрештою, можливий варіант бачення Чужого як «екзотичного», де наголос на екзотичності проявів чужого виступає альтернативою до його небезпечності, замінюючи відторгнення цікавістю та відкритістю до нового. Подібний погляд знаходить відображення у принципі культурної різноманітності (cultural diversity), що визначає основний напрямок культурної політики багатьох розвинутих країн Заходу. Згідно з настановами політики культурного плюралізму, співіснування представників різних культур у межах однієї країни (університету, установи тощо) розглядається як умова, здатна збагатити життя і культурний потенціал даної країни. Досвід міжкультурного спілкування підвищує рейтинг компетентності спеціалістів та іноді визначає рівень їхньої професійної підготовки. Комунікативна відкритість різним культурним впливам вважається позитивною ознакою.

Тим не менш, одна з перших класифікаційних навичок, які набуває дитина, полягає у вмінні відрізнити чужих від своїх, що починає відігравати важливу роль у психічному житті людини від наймолодшого віку [8]. Зустріч дитини з чужим уможливується її досвідом першого розрізнення свого власного тіла й тіла матері, тим самим відводячи місце чужому у сприйнятті дитини. Досвід визначення своїх тілесних кордонів відкриває культурний цикл впливів на тілесність і водночас починає період засвоєння більш віддалених зовнішніх кордонів, що існують у оточенні.

У процесі дорослішання психічний світ людини ускладнюється в ході розвитку структур мозку; особливо активно мозок розвивається протягом перших трьох років життя. Психічна динаміка особистості переживає процеси, специфіка яких становить інтерес для глибокої психології. Сюди входять процеси, пов'язані із набуттям ідентичності, зокрема процеси диференціації та інтеграції. Первинна диференціація об'єктів має характер протиставлення «своєму-позитивному» і надалі розширюється за

рахунок навантаження негативних асоціацій (які дитина набуває під час соціалізації) на ті об'єкти, що класифікуються як «не-наші». В ранньому дитинстві людина не має навичок переживати себе як єдину самість, розрізняючи «Я», пов'язане з позитивними переживаннями, та «Я», пов'язане з негативними переживаннями. З часом приходять міцні пов'язування цих компонентів; цей процес називається інтеграцією. У світлі сказаного ідентифікація є процесом поєднання негативних та позитивних компонентів самоопису у нейтральне ціле, тобто через проходження фази психічної інтеграції [9].

Є цікаві свідчення того, що подібна механіка кристалізації негативних образів поза власною групою зберігається у формуванні негативних стереотипів, сприяючи закритості спільноти [10]. В роботі Дж. Олпорта [11], що стала класичною у сфері вивчення динаміки упереджень, розглядається цікава ілюстрація відомої тези стосовно схильності людей наділяти знайоме позитивним значенням на противагу незнайомому, яке вважається менш позитивним саме тому, що не є відомим. Так, опитування дітей дошкільного віку стосовно їхнього ставлення до дітей з такого ж містечка, як їх рідне (місто було вигадане експериментаторами), показало, що діти приписували негативні риси дітям з невідомого містечка, наголошуючи на тім, що ці діти є незнайомі. Можливість гратися з такими дітьми опитуваними виключалася.

Акцент на самовіднесенні та відчутті належності до групи як однієї з найістотніших характеристик у визначенні етнічної ідентичності робиться багатьма дослідниками. Так, Ф. Барт [12] трактує етнічність як усвідомлене поле комунікації та взаємодії, основане на ідентифікації себе з певною етнокультурною групою та ставленні до інших груп як до «чужих», результатом чого є уявне розмежування між групами. В цьому контексті ним уперше було поставлене питання про культурно визначені кордони як головний критерій етнічної групи. Концепція Ф. Варта стосовно етнічної ідентичності не виключала культурної зумовленості етнічної ідентичності. За його логікою, єдиним реальним способом визначення етнічних кордонів є спосіб, оснований на дослідженні тих кордонів, якими вона сама себе обносить, відволікаючись від культурного змісту, що знаходиться за межами цих кордонів. «Культурні риси та характеристики, що позначають цей кордон, можуть змінюватися; натомість факт постійної дихотомії між своїми (членами референтної групи) та «зовнішніми» не піддається суттєвим трансформаціям і тому дає змогу визначити (етнічну) спільність і дослідити зміни культурних форм та змістів» [13].

Ф. Барт відводить поняттю етнічних кордонів важливе місце в ракурсі функціонування суспільства. Він вважає, що «етнічні кордони спрямовують соціальне життя у певне річище, і це тягне за собою складну організацію поведінки та соціальних стосунків». З цього випливає припущення, що члени групи в певному сенсі «грають в одну й ту саму гру».

Це, в свою чергу, означає, що «є певний потенціал розмаїття їхніх зв'язків та стосунків, щоб за необхідності охопити всі різноманітні сфери діяльності. У той же час, протиставлення себе «чужим» (членам інших груп) передбачає визнання обмеженості розуміння та перформативності. Взаємодія із чужими обмежується певними сферами, де спостерігається взаєморозуміння та спільний інтерес» [14].

З іншого боку, Ф. Барт припускає, що під час культурних контактів сама комунікативна ситуація схильна і вимагати, і генерувати конгруентність кодів та цінностей - іншими словами, культурну наближеність чи спільність [15].

Ф. Барт не розглядав самовіднесення як суттєву рису етнічної ідентифікації; він використав концепцію «етнічної ролі», виконання якої будується на спільному для групи фонді «культурного знання». Визначення останнього подається доволі нечітко. Тим не менш, регулятори внутрішньоетнічних взаємин розглядаються дослідником як значно складніші порівняно з механізмами, що регулюють між-етнічні стосунки. Завдяки наявності спільного «фонованого знання» і здатності поводитись адекватно до своєї етнічної ролі, людина розглядається як належна (чи не належна) до певної етнокультурної групи. Про спільність культурного досвіду як визначної домінанти внутрішньокультурного спілкування згадувалося в роботах багатьох дослідників як у сфері лінгвістики, так і в психологічній сфері.

Ф. Барт також ставив питання про рухливість кордонів етнічної групи і наголошував на її соціальній зумовленості. Цієї ж проблеми торкався й П. ван дер Берге [16], який наділяв етнічний фактор не просто ірраціональними, а й певною мірою таємничими властивостями. Він пояснював проблематику рухливості етнічних кордонів через приклад свідомого маніпулювання індивідом своєю етнічністю, в тому числі як тонкої стратегії спротиву культурній асиміляції. Безумовно, описаний феномен зустрічається у житті і є одним з факторів рухливості кордонів етнічних груп, але не більше того. У праці С. Лур'є «Історична етнологія» згадується дослідження С. Леві, де також розглядається проблематика подвійних етнічних кордонів. Так, етнічна група може мати два типи кордонів - кордони, що визначаються зсередини групи і слугують для внутрішнього спостережача, і кордони, як вони уявляються зовнішньому спостережачеві, - для чужинців. Зовнішні кордони є продуктом міжетнічних взаємин, а внутрішні - володіння членами групи спільним «культурним знанням»; тому механізм внутрішньокультурних стосунків може бути абсолютно незрозумілим для інокультурного спостережача. С. Леві ставить питання про різницю у поведінці членів групи, зумовленої її зовнішніми та внутрішніми кордонами, тим самим зачіпаючи питання про «езотеричну» сторону етнічної традиції та «культури для внутрішньоінституціонального вжитку», прихованої від чужих.

«Своє» та «чуже» як культурні категорії

Вивчення формування стратегій сприйняття чужинців у рамках тієї чи іншої культури включає роботу зі складним зв'язком між текстом, розмовою, соціальним пізнанням, владою, суспільством та культурою. Сприйняття чужинців відбувається за своєрідними матрицями, що відображають колективну позицію щодо втручання незнайомих сил. Цьому процесу сприяє формування стереотипів, що супроводжує міжкультурний контакт. Так, етнічні стереотипи є невід'ємним атрибутом сприйняття групами одна одної. Вивчення явища етнічної стереотипізації показує, що стереотипи довго живуть, є маловразливими до інформаційного тиску, мало деформуються зі змістовного боку; стереотипне сприйняття світу, як це неодноразово відзначалося в психології, властиве людській свідомості у її спілкуванні зі світом задля економізації когнітивних зусиль. Існують первинні, чи вихідні стереотипи (торої), що виступають основою для інтерпретації та є в органічному зв'язку з нормами культури. На цій базі формуються психологічно складні етнічні гетеростереотипи.

Так, мусульманин - європейський чужинець *rag excellence*. Впродовж тривалого часу контактів між Європою та арабськими країнами склався відповідний образ ісламу, який європейцю важко назвати привабливим. Причина цього - захоплення арабами Іспанії, частини Італії і Сицилії та наступної Реконкісти, що загостила європейську ідентичність на протигагу «сарацинському безбожжю». Аскетичний характер образу Христа у християнстві пояснює ставлення до пророка ісламу, чия розкіш та чуттєвість становлять визначальні риси арабської цивілізації. Сама консолідація західного християнства під егідою Священної Римської імперії та папства також, очевидно, посприяла кристалізації образу мусульманина як чужинця першого порядку.

Християнське сприйняття ісламу визначає його пророка Мухаммеда як антитезу Христа, чи навіть Антихристом. Негативному персонажу середньовіччя хроніки приписували мусульманство, яке у своїй небезпечності не поступалося язичництву. У ході європейської історії тема ми/вони сформувала чотири основних топоси ісламу (базові стереотипи)¹: багатство, дикість, хіть та варварство [17]. І незважаючи на те, що контакт із розвинутою арабською цивілізацією сприяв вивільненню Європи з лабіринту Темних віків, іслам вважався найнебезпечнішою з ересей.

У сучасному світі східний та західні культурні регіони становлять полюси великої культурної опозиції, чия важливість пропорційна важливості їх розбіжностей та несумісності. Демаркаційна риска між демократичним Заходом і традиціоналістським Сходом визначає особливості розміщення сил у теперішньому світі. Тим не менш, диференціація між Сходом і Заходом сталася ще за часів Арістотеля; незважаючи на не-елінське, тобто варварське, на-

¹ Термін «топос» у даному контексті визначається як «ре: може бути побудовано відповідну риторичу».

увар уявленень чи провідні (оперативні) образи, на основі яких

селения, східні культури становили підстави для висловлювання *ad orientiim lux*.

Подію визначення ідентичності Європи датують по-різному: називають IV ст. до н. е., XI ст. чи XVI ст. [18]. Остаточна самоідентифікація Заходу не так наштовхує на роздуми, як визнання того факту, що вона відбулася одночасно із демаркацією Сходу як не-Заходу; Схід - це все те, що не є Заходом і не асоціюється із його цінностями.

Образ чужинця постає як частина архаїчного протиставлення «позитивного» і «негативного», чії відбитки простежуються в категоріях дитячого мислення (що передбачає сприйняття навіть складних ситуацій за умови заданості позитивних та негативних діючих осіб). Кіносюжети, в центрі яких розміщується протистояння добра і зла, як правило, відрізняються категоричним розподілом персонажів за абсолютним критерієм. Чужинець є втіленням зла, метою його місії є знищення сил добра, з якими асоціюється наша власна позиція. Відповідна лексика підкреслює «етичну топоніміку» ситуації, де позитивні герої називаються «наші», а негативні - «погані». Ситуація зустрічі «своїх» та «чужих» проникнута метафорикою боротьби.

Розподіл на своїх та чужих у сприйнятті людей є всюдисутньою тенденцією, що проявляється, ймовірно, у всіх культурних спільнотах. Своїми ми вважаємо людей, належних до ін-групи, з якими ми шукаємо взаємин; тим часом чужі до ін-групи не належать, і тому їх тримають на певній відстані. Свої та чужі - це концепти, з якими працює більшість культурно орієнтованих тренінгів, спрямованих на підготовку людей до занурення в нову культуру. Основна мета, що її переслідують програми культурної адаптації, полягає в зміні ставлення індивіда до нової культури, зокрема у зміщенні його уявлення про неї від «підозріло незвичного» до «захоплююче нового».

Висновки

Європейська фантастика часто використовує сюжет подорожі. Як правило, у фантастичних текстах використовується мотив мандрів до «некосмізованих», за словами М. Еліаде, секторів простору.

Подорожування до чужих країн (чи світів) стає невідмінним глом, на якому відбуваються події. Власне саме там вони тільки і можуть відбуватися. За межами свого світу живуть небезпечні речі. Це місце, де можна розмістити те, чому немає місця вдома. Основна колізія, яку підтримує подорож героя, - переміщення зі світу знайомого і домашнього до світу невідомого, де все може стати небезпечним. Будь-яка культура починається від розбиття світу на внутрішній («свій») та зовнішній («їхній») простір. Як цей бінарний поділ інтерпретується, залежить від типології культури, однак сам по собі розподіл належить до універсалій.

Ми розглянули психологічний аспект взаємодій за принципом культурної опозиції ми - вони, а також фактори, що впливають на специфіку взаємин між різними етнокультурними групами, і стратегії, за допомогою яких етнічна група підтримує свою позитивну ідентичність. Кожній культурі властива своя специфічна «ієрархія захисту»; кожна культурна спільнота стратегічно використовує певні властивості психіки своїх членів [19]. Образ іншої культури, що виробляється в рамках певної культурної спільноти, є стабільною рисою міжкультурної взаємодії і відображає одну з універсалій культурного сприйняття.

Стан/ситуація знання як уміння добувати смислові ланцюжки в ситуації зустрічі з іншою культурою «зупиняється» перед іншою конфігурацією світу, який не може бути структурований за звичними правилами, прийнятими у культурі, що, власне, й дала це знання. Одним з головних принципів емпатичного розуміння є намагання проникнути в чужий культурний універсум.

Проблема порозуміння відсилає до ситуації зіткнення з іншим порядком реальності, наявного в різних культурних системах. Те, що є структуротворчим елементом культури, безумовно здаватиметься сторонньому спостерігачеві дивним, оскільки воно відрізняється від його власної стратегії орієнтації у світі. Тому одна з суттєвих задач порівняльно-культурного дослідження - виділити в культурі специфічні незмінні «блоки», культурні константи, які присутні у даній культурі в різних модифікаціях, в тому числі у прихованому вигляді.

1. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера-история.-М.: Языки русской культуры, 1996.- С. 189.
2. Лотман Ю. М. О семиотическом механизме культуры // Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3-х томах.- Т. 3.- Таллинн: Александра, 1993.- С. 326-344.
3. Raiter C. Cultural Psychology and Qualitative Methodology. Theoretical and Empirical Considerations. Plenum Press.- NY, 1997.- P. 93.
4. Grady N. B., Fisher D. L., Fraser B. J. Images of school through metaphor development and validation of a questionnaire // Journal of Educational Administration- 1996.- Vol. 34- № 2.- P. 41-53.
5. Игнатенко А. А. Обман в контексте арабо-исламской культуры // Одиссей, 1993; Образ «другого» в культуре.- М.: Наука, 1994.- С. 138-160; Лучицкая С. И. Араб глазами франка (конфессиональный аспект восприятия мусульманской культуры) // Там само.- С. 19-37.
6. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности.-М.: Смысл, 1994.-С. 18.
7. Riggins S. H. The Rhetoric of Othering In: The Language and Politics of Exclusion. Others in Discourse.- Ed. S. H. Riggins, 1997.- P. 1-30; Volkan V. Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism.- Westview press, 1998.
8. Осорина М. Секретный мир детей в пространстве взрослых- СПб.: Питер, 1999.-С. 175-177.
9. Volkan V. Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism.- Westview press, 1998.- P. 87.
10. Allport G. W. The Nature of Prejudice,-NY: Doubleday Anchor Books, 1958.- P. 41.
11. Ibid.
12. Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference / Ed. by F. Barth.- Oslo: Universitets Forlaget, Johansen & Nielsen Boktrykkeri, 1969.
13. Ibid.-P. 15, 16.

14. Ibid.-P. 15.
15. Ibid.-P. 16.
16. *Лурье С. В.* Историческая этнология: Учебное пособие для вузов.- М.: Аспект Пресс, 1997,- С. 189.
17. *Karim K. H.* The Historical Resilience of Primary Stereotypes: Core Images of the Muslim Other In: The Language and Politics of Exclusion. Others in Discourse.-Ed. S. H. Riggins, 1997.- P. 153-182.
18. Ibid.-P. 160.
19. *Miller D. R., Ewanson G. E.* Inner Conflict and Defence.- NY, 1966.-P. 49.

Maltseva K. S.

THE SELF/OTHER OPPOSITION AS A CULTURAL UNIVERSALITY

This article is devoted to the explanation of Self/Other opposition's psychological background and to the analysis of its cultural contents. Self/Other opposition is also analyzed in context of possible cultural setting problems emerging during cross-cultural encounter.